

روابط ایران و ارمنستان از دیدگاه روسیه

۱.۱. کورتف^۱

روابط تجاری-اقتصادی ایران و ارمنستان شامل سیستم همکاری منطقه‌ای است که بتدریج نیرویی را در منطقه خزر تشکیل می‌دهد. طی چند سال اخیر تمایل برای توسعه رابطه چندجانبه میان ایران، ارمنستان و ترکمنستان جایگاه خوبی داشته است. پس از کسب استقلال، ضرورت حیاتی نزدیکی ارمنستان و ترکمنستان، گاز طبیعی بود. همانا تحویل آن و فروآورده‌هایش، اساس موافقتنامه‌های مختلف ارمنستان، ترکمنستان شدند، به دلیل وجود «سوخت مایع» ترکمنستان یکی از شرکای تجاری مهم ارمنستان گردید. قرارداد چندجانبه «در راستای دولتی و همکاری» میان دو کشور، در زمان دیدار رئیس جمهور ارمنستان، پطروسیان از عشق‌آباد در سال ۱۹۹۳ به امضا رسید. همکاری ارمنستان با ایران در زمینه ارائه گاز طبیعی از طرف ایران برای ارمنستان نویدبخش آینده‌ای روشن است زیرا ایران یکی از صادرکنندگان مهم «سوخت مایع» و خدمات همچون روسیه و ترکمنستان است. همکاری ارمنستان با ایران نه تنها برای دو کشور، بلکه برای منطقه بسیار مثبت خواهد بود. تا زمانی که ایران با آذربایجان و ارمنستان همکاری مثبت و مساعدی دارد، موقعیت منطقه‌ای کاملاً آرام و باثبات است. روسیه نیز تا زمانی که با این دو کشور همکاری می‌کند ثبات در منطقه حکمفرماست.

ایران و ارمنستان دو کشور قدیمی و همسایه در شرق می‌باشند که سرنوشت بارها تاریخ آنها را که اغلب غم‌انگیز بوده درهم آمیخته است. ایران معاصر بدون شک یکی از اولویتهای سیاست خارجی جمهوری ارمنستان می‌باشد. توسعه روابط دو کشور به دلیل قضاوت آشتی‌ناپذیر دو تمدن مسیحیت و اسلام و اینکه اکثر محافل غربی ایران را تروریست

۱. این مقاله در کتاب: ارمنستان، مشکلات توسعه استقلال، به سردبیری کاژوکین در مؤسسه تحقیقات استراتژیک روسیه وابسته به ریاست جمهوری در سال ۱۹۹۸ به چاپ رسیده است. لازم به یادآوری است که این مؤسسه از سال ۱۹۹۲ به دستور ریاست جمهوری روسیه فعالیت خود را آغاز نموده است. این مقاله توسط خانم پروین معظمی‌گودرزی از روسی به فارسی ترجمه شده است.

به‌شمار می‌آورند، مورد شک و تردید قرار گرفته است. وزیر امور خارجه جمهوری ارمنستان و آگان پاپازیان خاطر نشان می‌سازد که: با وجود این مسائل در روابط دوجانبه ایران و ارمنستان مسائل «بنیادگرایی» هیچ‌گاه تأثیرگذار نبوده است.^(۱)

ایران معاصر یک واقعه نادر در تاریخ جهان است. این کشور ثابت کرد که به تنهایی، تحت فشار بی‌سابقه چند ده ساله آمریکا و متحدان شرقی و غربی‌اش، می‌تواند زنده بماند و منابع طبیعی کشورش را حفظ نماید. خط‌مشی سیاست داخلی و خارجی ایران به دور از مداخله کشورهای بیگانه است و در حال حاضر اقتصاد ملی این کشور با وجود شرایط سخت و مشکل به توسعه خود ادامه می‌دهد.

ایران معاصر تنها اسلام شیعه نیست

ایران معاصر در حال حاضر در دنیا بسیار با اهمیت است. پس از فروپاشی اتحاد شوروی و اروپای شرقی، خطر بنیادگرایی اسلامی، به‌عنوان یک تهدید جدی برای امنیت ملی توسط ایالات متحده آمریکا و برخی از متحدان غربی آن، مورد بررسی قرار می‌گیرد.^(۲) آنها همچنین تهران را مرکز بنیادگرایی اسلامی به‌شمار می‌آورند.^(۳) در واقع ایالات متحده آمریکا سیاست بی‌اعتباری ایران و فشار بر این کشور را با هدف تغییر رژیم حاکم آن در پیش گرفته و همچنان ادامه می‌دهد.^۱

۱. برخی از نویسندگان روسیه و ارمنستان با علاقه روی این مطلب تحقیق می‌کنند. حاکمیت ایران تفاسیر و ارزیابی‌های مختلفی را باعث گردید. این عامل منشاء تئوری‌های مختلف سیاسی از جمله ایجاد الگو در خط‌مشی سیاسی آینده ارمنستان و روسیه گردیده است. اغلب نویسندگان ایده تشکیل یک محور جدید مسکو - ایران - تهران، که به عقیده آنها باید جوابگوی دوره‌ای سخت باشد را مطرح می‌نمایند. (مراجعه کنید به محور مسکو - تهران - ایروان به عنوان یک واقعیت سیاسی / نژاویسیما باگازتا. ۲۱ مه، سال ۱۹۹۷، آرف: ارمنستان - روسیه - کردستان: اتحادی حتمی / دیالوگ. شماره ۳، سال ۱۹۹۶، ص ۲۸). از میان نویسندگان به نمایندگی شورای عالی ارمنستان مانند: مرادیان و مانوکیان (ایده ایران و اوراسیا، محور مسکو - تهران - ایروان، سال ۱۹۹۷) و همچنین رهبر حزب سیاسی ارمنستان، آراسرکیسیان برمی‌خوریم (مراجعه کنید به صدای ارمنستان، سال ۱۹۹۷، ۱ ژوئن، پراودا، ۱۹ فوریه ۱۹۹۷). محتوی این محور در بین نویسندگان متفاوت می‌باشد، ولی در اصل همه آنها با تشکیل محوری جدای از محور رابطه کشورهای غربی با روسیه، ارمنستان و ایران و جدای از سیاست ترکیه کنونی اتفاق نظر دارند. به‌عنوان نمونه رجب صفراف مدیر کل مؤسسه سیاست و تجارت کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز معتقد است که باید در مقابل توسعه ناتو به شرق، پیمان سیاسی - نظامی میان روسیه - ایران - چین و هند یا روسیه، ایران، عراق و سوریه (البته صفراف در اینجا

عده‌ای از مقامات کاخ سفید، هدف خود را پیوسته در جذب تعداد بیشتری از کشورها در جهت محاصره اقتصادی ایران قرار می‌دادند و آشکارا فشار سیاسی و اقتصادی خود را به کشورها یا شرکتهایی که با ایران همکاری داشتند، وارد می‌ساختند.^(۴) جریان امور به مانور قدرت نظامی مستقیم رسید، پرواز هواپیماهای نظامی آمریکا بر فراز فضای هوایی ایران نمونه‌ای از این مانورها می‌باشد، اما این سیاست که در آن نه تنها ایالات متحده آمریکا، بلکه بسیاری از دیگر کشورها شرکت داشتند، نشان داد که با گذشت دو دهه از انفصال سلطنت در ایران دیگر نتیجه مطلوبی ندارد.

تحریم تجاری، اجرا شده در مه سال ۱۹۹۵ در آمریکا قبل از هر چیز مربوط به شرکتهای و کارخانه‌های آمریکایی است. کلیتون رئیس‌جمهور آمریکا، در اگوست سال ۱۹۹۶ اولین قدم را در جهت قبول قانون آلفانسوداماتو، سناتور جمهوری خواه از ایالت نیویورک، رئیس کمیته سنا در امور بانکی، مسکن و شهرسازی، در خصوص مجازاتهای نفتی ایران^(۵)، علیه شرکتهایی که در سال جاری بیش از ۴۰ میلیارد دلار در محصولات نفتی و گازی ایران سرمایه‌گذاری کرده‌اند، برداشت.^۱

اما این اقدام همچون سایر اقدامهای مقامات آمریکایی به منافع مالی - اقتصادی دیگر کشورها و شرکتهای آنان برخورد کرد و موجب نارضایتی در جهان گردید. باید اضافه کرد که بنابه گزارش رادیو اسرائیل، در سالهای پس از انقلاب اسلامی در ایران، حتی در شرایط بحرانی ضدآمریکایی، ۲۵٪ از نفت ایران در بازارهای خارجی به کمک شرکتهای آمریکایی به فروش

ارمنستان را متذکر نشده است در صورتی که ارمنستان هم جزو این پیمان است) تشکیل گردد و یا اینکه روسیه به اتحادیه منطقه‌ای - سازمان همکاری‌های اقتصادی - بپیوندد. (نژاوسیمیاگازتا، ۲۰ مارس ۱۹۹۷). جانب توجه اینکه نظریات مشابهی نیز در این زمینه از طرف ایرانیان به گوش می‌رسد که برخی از مراکز تحقیقاتی هم در روسیه و هم در ارمنستان را وادار به اندیشیدن در خصوص این جهت‌گیری‌ها می‌نماید. به‌عنوان نمونه: نفر دوم سفارت جمهوری اسلامی ایران، کلینی، روابط ایران و ارمنستان را مورد ارزیابی قرار می‌دهد و می‌گوید: دو ملت ما از یکتاپرستی و وحدانیت پیروی می‌کنند و هر دو متعلق به نژاد آریایی هستند. طبق گفته وی در حال حاضر در قفقاز دو بلوک مهم وجود دارد: محور ایران - ارمنستان - روسیه در مقابل شوروی آذربایجان، ترکیه و آمریکا (خبرگزاری تاس، ۲۲ سپتامبر سال ۱۹۹۵).

۱. اقدامات سرکوبگرانه‌ای مانند: منع اعطای اعتبارات بانک صادرات و واردات، امتناع از صدور پروانه صادراتی، منع در اعطای اعتبارات مهم تجاری توسط بانکهای آمریکایی، ممنوعیت معامله با اوراق بهادار دولتی آمریکا در جهت دستیابی به کالا و خدمات شرکتهایی که دارای رابطه با ایران هستند، اتخاذ گردید.

می‌رسید. مفسر روزنامه ایرانی «کیهان هوایی» با کنایه خاطر نشان ساخت که صادرات آمریکا در سال ۱۹۹۶ به «پایگاه تروریسم - ایران» با وجود تحریم اعلام شده، شامل ۴۳۸ میلیون دلار، یعنی ۱۱۹ میلیون دلار بیشتر از آن در سال گذشته بود. برخی از کشورهای اروپایی خواستار روابط بیشتر با تهران هستند. زمانی که شرکت آمریکایی کونوکو عدم موافقت خود را در خصوص تدوین و بهره‌برداری از معادن نفت خلیج فارس اعلام کرد، دو ماه بعد جای آن را توتال فرانسه اشغال نمود. امروز نفت وارداتی یک‌چهارم کشورهای اروپایی از نفت ایران تأمین می‌شود. بنابراین اقداماتی همچون: تقاضای رهبران روحانی ایران برای از بین بردن سلمان رشدی^۱ و جریان میکونوس در آلمان علیه کردهای مخالف معنا و مفهومی ندارد. اروپاییان^۲ قبل از هر چیز به این موضوع توجه می‌کنند که نمودارهای اقتصادی ایران در سالهای اخیر بسیار بهبود یافته‌اند.^۳ تلاش برای شکست اقتصادی رژیم تهران عملاً بی‌نتیجه

۱. سلمان رشدی نویسنده کتاب «آیات شیطانی» در ۱۴ فوریه سال ۱۹۸۶ توسط رهبر روحانی ایران، آیت‌الله خمینی (ره) به دلیل افترا و تهمت به اسلام متهم شناخته شد و محکوم به اعدام گردید. سپس آیت‌الله خمینی (ره) به علت «تکفیر کردن» تبعه بریتانیایی، هندی‌الاصل، از مسلمانان جهان تقاضا کرد که کتاب وی را از بین ببرند. آیت‌الله بشدت در مجازات وی پافشاری می‌کرد. تعدادی از کارشناسان اسلامی سراسر جهان برای اجرای دستور امام اعلام آمادگی کردند. در نتیجه جنجال بین‌المللی درگرفت و باعث قطع روابط سیاسی ایران، بریتانیا و برخی از کشورهای اروپایی شد که سفرای خود را از ایران فرا خواندند. جانشین رهبر ایران، آیت‌الله خامنه‌ای نیز همان خط‌مشی را دنبال می‌کنند. وی اعلام کرد که دیر یا زود گلوله‌ها بر سر سلمان رشدی فرو خواهد ریخت. ولیکن در اکتبر سال ۱۹۹۶ برای اولین بار، ایران به صورت کتبی تعهد داد که سلمان رشدی را تعقیب نکند. اعلامیه وزارت امور خارجه ایران نیز مبنی بر عدم اعزام گروه متخصصان برای از بین بردن سلمان رشدی، در مطبوعات این کشور به چاپ رسید. بریتانیا با شک و شبهه اعلامیه مذکور را پذیرفت. (The Economist, 1997, May-3RD, p.44). چنین شک و شبهه‌ای هم مربوط به گزارش مندرج در روزنامه جمهوری اسلامی ایران در فوریه ۹۷ مربوط به بیانیه آیت‌الله حسن صائنی رئیس «بنیاد ۱۵ خرداد» در مورد پاداش ۲/۵ میلیون دلاری برای کشتن سلمان رشدی بود.

۲. مربوط به گروه سفرای کشورهای عضو شورای اروپا می‌باشد که در اواسط نوامبر ۹۷ هفت ماه پس از فراخواندنشان از ایران «برای رایزنی» به دلیل واکنش نسبت به تصمیم دادگاه آلمان در مورد دخالت داشتن مقامات رسمی ایران در اقدام تروریستی در سال ۱۹۹۲ در برلین، به تهران برگشتند.

۳. نباید از نظر دور داشت که در ایالات متحده آمریکا نیز اختلاف‌نظرهای زیادی در رابطه با سیاست کنونی واشنگتن در قبال ایران از جمله در خصوص تحریم اقتصادی علیه این کشور وجود دارد. به عنوان نمونه مقالات بسیاری از سیاستمداران مشهوری چون برژینسکی (معاون کارتر رئیس‌جمهور آمریکا در امور امنیت ملی)، اسکاوکرافت (معاون بوش در امور امنیت ملی)، و ریچارد مورفی (کارشناس ارشد شورا در روابط بین‌الملل) در مجله معروف Foreign Affairs، خاطر نشان می‌سازند که روش آمریکا در منزوی ساختن ایران «سنسجیده و بی‌حاصل» می‌باشد.

ماند و محاصره بین‌المللی با وجود تلاش مستمر واشنگتن با شکست روبه‌رو شد.^۱ امروز ۴۵٪ از گردش کالای ایران با کشورهای اروپایی است.^(۶)

ایران در سراسر آن سالهای بحرانی از سایر کشورها کناره‌گیری نکرد. دولت، رژیم سیاسی و جامعه ایران به‌طور کلی تکامل یافتند. این موضوع را کشورهای غربی قبول دارند و لیکن پدیده مذکور را به عنوان یک بحران دولت اسلامی تعبیر می‌کنند.^(۷)

از قسمتهای مهم اصلاحات ایران، جامعه عمل پوشاندن به احکام اسلام در متن جامعه در سالهای اول پس از انقلاب بود. در آن زمان که ایران در جوش و خروش انقلابی در جهت صدور انقلاب اسلامی به سایر کشورها بود، رهبری ایران که نماینده طبقه بالای روحانیت بود، مصرانه و سرسختانه در جستجوی جایگاه جدید ایران در جامعه جهانی بود.

۲۳ مه سال ۱۹۹۷ پنجمین انتخابات ریاست جمهوری در ایران برگزار گردید، در حالی که شانس موفقیت آقای ناطق نوری رئیس مجلس شورای اسلامی به دلیل روابط تنگاتنگ وی با رهبر در انتخابات، زیاد بود ولیکن سیدمحمد خاتمی^۲ وزیر سابق وزارت ارشاد اسلامی به پیروزی دست یافت. حجت‌الاسلام خاتمی با به‌دست آوردن ۲۰/۵ میلیون

۱. باید خاطر نشان ساخت که خود آمریکایی‌ها اعتراف کرده‌اند که مجازات علیه ایران بی‌نتیجه مانده است. یکی از مفسرین روزنامه نیویورک تایمز به نام فیلیپ توپمن مقاله‌ای تحت عنوان «تحریم غیرقانونی آمریکا علیه ایران» را در ۱۸ نوامبر سال ۱۹۹۷ در همین روزنامه به چاپ رساند. نویسنده مقاله پیشنهاد می‌کند، کسی که تحریم ایالات متحده آمریکا علیه ایران را مؤثر می‌داند، از پایتخت ایران که به عقیده وی انباشته شده از کامپیوترهای آمریکایی، ماشین‌آلات و غیره می‌باشد، دیداری نمایند. توپمن می‌گوید اگر از ایرانیان در مورد تحریم سؤال کنید، آنها در جواب فقط لبخند می‌زنند. یک کارفرمای ایرانی می‌گوید: ما هر چیزی را که بخواهیم به‌دست می‌آوریم.

۲. محمد خاتمی در سال ۱۹۴۳ در شهر اردکان برد در خانواده‌ای مذهبی متولد شد. پدر وی دارای بالاترین لقب در سلسله مراتب روحانیت شیعه یعنی «آیت‌الله» بود. محمد خاتمی دارای تحصیلات عالی در مدرسه قم و در دانشکده فلسفه دانشگاه اصفهان می‌باشد. وی بخوبی به سه زبان خارجی صحبت می‌کند. او دارای درجات علمی در زمینه الهیات است. فعالیت‌های سیاسی وی از زمان دانشجویی با شرکت در مبارزات علیه رژیم شاه، از جمله رهبری مرکز اسلامی در هامبورگ در سال ۱۹۸۹، شروع شد. پس از انقلاب اسلامی ۱۹۸۰، خاتمی در اولین دوره مجلس شورای اسلامی انتخاب گردید. در سال ۱۹۸۱ به دستور آقای خمینی، خاتمی به ریاست مؤسسه تحقیقات اجتماعی «کیهان» برگزیده شد. از سال ۱۹۸۲ تا ۱۹۹۲ وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی بود و پس از استعفا، رئیس کتابخانه ملی ایران و مشاور رئیس‌جمهور در امور فرهنگی بود. خاتمی معتقد به اجرای قانون در کلیه زمینه‌های اجتماعی و سیاسی است. وی دارای لقب سید یعنی وابسته به خانواده حضرت محمد (ص) است. او متأهل و دو دختر و یک پسر دارد.

(۶۹٪) از آراء، از رقیب خود ناطق نوری که تنها ۷/۲۵ میلیون رأی آورده بود پیشی گرفت و دو رقیب دیگر وی زواره‌ای و ری شهری به ترتیب ۷۷۰ و ۷۴۰ هزار رأی را به خود اختصاص دادند. ضمناً برخلاف کشورهای اروپایی، ۹۰٪ از افرادی که می‌توانستند در ایران رأی دهند در انتخابات شرکت کردند. متخصصان ایران‌شناسی خاطرنشان می‌سازند که ایرانیانی که رأی داده‌اند خواستار تحول و دگرگونی اوضاع موجود هستند. با توجه به اینکه ۷۰٪ از مردم ایران را جوانان کمتر از ۲۵ سال تشکیل می‌دهد، این موضوع گواه این ادعاست که جمعیت فعال بالقوه ایران گذشته را به فراموشی سپرده و به آینده چشم دوخته‌اند. اعتقاد بر این است که رئیس‌جمهور جدید ایران دارای عقاید لیبرالی است. (به دلیل اینکه وی در گذشته از پست وزارت ارشاد منفصل گردید) در واقع، طرفداران خاتمی در مجلس بسیار کم می‌باشند. در انتخابات سال ۱۹۹۶؛ نمایندگانی که وابسته به خاتمی بودند دومین جایگاه را به خود اختصاص می‌دادند و اکثر نمایندگان سنت‌گراها بودند.^۱

با این وجود در پایان آگوست، مجلس، کابینه خاتمی را که متشکل از ۲۲ وزیر بود و ۱۷ تن از آنها جدید بود مورد تصویب قرار داد.^۲ ضمناً دو پست کلیدی یعنی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و وزارت کشور مخالفتها و اعتراضات بیشتری را از سنت‌گرایان به خود اختصاص دادند. از ۲۷۰ نماینده حاضر در مجلس اسلامی تنها ۱۴۴ نفر به وزیر جدید فرهنگ و ارشاد اسلامی آقای مهاجرانی رأی دادند. مهاجرانی نیز بلافاصله پس از انتصاب در این پست اعلام داشت که: ما باید جوی در جامعه ایجاد نمایم که همه اتباع بتوانند آزادانه عقاید خود را بیان نمایند. اسلام کوره راه تاریکی نمی‌باشد.^(۸)

وزیر امور خارجه نیز کمال خرازی می‌باشد که قبلاً نماینده ایران در سازمان ملل متحد بود. وی جانشین علی‌اکبر ولایتی می‌باشد که ۱۶ سال در این پست بود. نکته جالب توجه این می‌باشد که در اواسط سپتامبر برای اولین بار در جمهوری اسلامی ایران، یک زن به نام معصومه ابتکار به معاونت ریاست جمهوری انتخاب گردید. وی دارای دکترای امنولوژی از

۱. این موضوع را نتیجه آرای مجلس در ژانویه ۱۹۹۸ تأکید می‌کند. اکثر نمایندگان مجلس ایران (۲۰۰ نفر از ۲۷۰) مخالف با آغاز مذاکره با آمریکا بودند. روزنامه روسی زبان، ۲۰ ژانویه سال ۱۹۹۸.

۲. آقای خاتمی در سخنرانی‌اش در مجلس خاطرنشان ساخت که کلیه وزرای پیشنهادی موافق با رهبر انقلاب آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای هستند. (اینترتاس، ۲۰ آگوست، ۱۹۹۷).

دانشگاه تهران می‌باشد و کودکیش را در آمریکا بسر برده است.^(۹) احتمالاً، رئیس جمهور جدید، خط مشی رئیس جمهور سابق علی اکبر هاشمی رفسنجانی را که فردی «لیبرال» بود ادامه خواهند داد. محمد خاتمی در نشست مجلس در اگوست سال ۱۹۹۷ اعلام داشت که سیاست خارجی ایران باید «فعال و باظراوات» باشد. مهمترین جهت‌گیری اصلاحات هاشمی رفسنجانی مخالفت با خرافه‌گرایان و افکار متحجرانه بود که توسط بعضی روحانیون ایران در سالهای اول پس از انقلاب مطرح می‌شد و مبتنی بر اجرای روشهای ویژه اسلامی در تشکیلات زندگی اقتصادی بود^۱، این عده در زمان جنگ ایران و عراق فعالانه کار می‌کردند ولی در واقع کشور را به بن‌بست می‌کشاندند و رئیس جمهور وقت آقای هاشمی رفسنجانی با قاطعیت به همه آنها جواب رد داد.

روشهای لیبرالی در اولین و دومین برنامه پنج ساله ایران مورد اجرا قرار گرفت. در اولین برنامه پنج ساله - تحت تأثیر فشار مخالفان محافظه کار خط‌مشی اصلاحات موفقیت‌آمیز نبود. به همین دلیل دولت درصدد توقف گردش آزادانه ارز، برقراری محدودیت واردات و امتناع تدریجی از پرداخت سوبسیدهای مستقیم و غیرمستقیم دولتی، برآمد. در آن زمان (همچنین در حال حاضر) اکثر نمایندگان مجلس وابسته به جامعه «روحانیت مبارز» محافظه کار بودند. این اکثریت تحت رهبری رئیس مجلس شورای اسلامی آقای ناطق نوری هستند. این گروه حامی رهبر روحانی ایران آیت‌الله خامنه‌ای می‌باشند. در انتخابات پارلمانی سال ۱۹۹۶ طرفداران اصلاحات لیبرالی متحمل شکست شدند، و اکثر نمایندگان انتخابی از

۱. البته این بدین معنی نیست که ایران در آستانه تحولات اساسی قرار گرفته است. موقعیت روحانیت در ایران فوق‌العاده محکم است. این امر مکرر ثابت شده است، به عنوان نمونه در نوامبر ۱۹۹۷ جامعه روحانیت مبارز بشدت علیه تلاشهایی جهت تجدیدنظر در اصول «ولایت فقیه» تثبیت شده در قانون اساسی حمله کردند و مانع این کار شدند. این اصل اعلام می‌کند که عالیترین مقام روحانیت و ولایت فقیه در ایران رهبر می‌باشد که در حال حاضر آقای خامنه‌ای است. سنت‌گرایان بشدت علیه آیت‌الله آذری قمی و آیت‌الله منتظری که اظهار می‌داشتند باید اصول ولایت فقیه تغییر کند، حمله کردند. آیت‌الله منتظری مدت مدیدی به عنوان یکی از جانشینان آیت‌الله خمینی (ره) بشمار می‌رفت، ولی این اتفاق نیفتاد. منتظری سه ماه قبل از فوت امام خمینی از کار برکنار شد. لازم به یادآوری است که تغییر اصول ولایت فقیه به معنی رد یگانگی و حکومت مطلق الهی در ایران نیست. انتقاد از دو آیت‌الله مذکور توأم با درگیری و اغتشاش عمومی در قم گردید. بلافاصله مطبوعات نامه محرمانه امام را که ۷ سال محفوظ نگه داشته شده بود چاپ کردند. در این نامه امام از سازشکاری و اعتقاد آقای منتظری مبنی بر حکومت لیبرال در ایران انتقاد کرده بود. آیت‌الله خامنه‌ای نیز وی را «خاطی» نامید و خواستار محاکمه وی گردید. (اینتارناس ۱۹۹۷، ۲۷ و ۲۴ نوامبر).

جامعه روحانیت بودند، البته این امر چندان هم تعجب‌آور نیست در کشوری که قانون اساسی به روحانیت اجازه هر کاری را می‌دهند، آنها می‌توانند با «حسن نیت» کاندیداهای خود را به مجلس بفرستند ولیکن همان‌طور که ثابت شده است اینگونه انحرافات سیاسی نتوانسته‌اند روند اصلاحات لیبرالی را متوقف نمایند.^(۱۰)

برنامه پنج‌ساله دوم مربوط به حال می‌باشد (تا سال ۲۰۰۰). کوشش این برنامه به دست آوردن آهنگ بالای رشد اقتصادی است. در سالهای اجرای برنامه پنج‌ساله اول (سالهای ۱۹۹۴/۹۵ - ۱۹۸۹/۹۰) میانگین رشد سالانه ۰/۷/۱ محاسبه شده بود. در واقع در سالهای آینده^۱، این رشد کم‌تر از آنچه که انتظار می‌رود خواهد شد. یعنی تقریباً به ۵/۵٪ می‌رسد. در برنامه پنج‌ساله دوم تلاش بیشتر در جهت وابستگی کمتر به فروش نفت و گاز است که درآمد حاصل از آنها ۴۱٪ از بودجه دولتی سال ۱۹۹۷ را تأمین کرده است. البته در طول بیست سال اخیر این تصمیم دنبال شده است. اگر در سال ۱۹۷۶ نفت ایران ۳۵/۴٪ کل GDP را تأمین می‌کرد، در سال ۱۹۹۴ این رقم تنها ۱۸/۵٪ را تشکیل می‌داد. (بقیه GDP را شامل کشاورزی ۲۷/۴٪، صنایع ۲۳٪ و خدمات ۴۴/۴۴٪ بوده است). به‌طور کلی برنامه پنج‌ساله دوم بیشتر روی تنوع منابع درآمدها تکیه دارد. از جمله بیشتر از سابق به صنایع، کشاورزی و توریسم توجه می‌شود.

بنابه گزارش مطبوعات ایران، در سال ۱۹۹۷ برنامه توسعه صنعت تا ۲۵ سال آینده تدوین شده است. هدف اصلی در این برنامه دریافت ۷٪ رشد سالانه تولیدات است. به همین منظور، ایجاد شرایط لازم و ابزار اقتصادی مناسب، سیستم حقوقی، رشد مؤسسات صنعتی که تأمین‌کننده و پشتوانه اصول بازار آزاد هستند در نظر گرفته شده است.^(۱۱) یک متخصص از سنت‌گرایان گزارش می‌دهد که بیشترین مشکلات روزمره در کشورهای شرقی مسئله تأمین خواروبار مردم است. باید خاطر نشان ساخت که یکی از دلایل انقلاب ایران - که البته زیاد مهم نیست - عدم تأمین کافی خواروبار مردم ایران بود. در زمان اصلاحات «انقلاب سفید» شاه موفق شد در بسیاری از زمینه‌های کشاورزی، اصلاحاتی صورت دهد. البته تولیدات غلات

۱. در ایران تاریخ هجری مورد استفاده قرار می‌گیرد. بنابراین در اینجا مارس ۱۹۹۵، ۱۹۹۶ منظور ۱۳۷۵ هجری است.

هم افزایش یافت؛ ولی در آن زمان به همان نسبت جمعیت رشد کرد. برابر با اعلامیه وزارت کشاورزی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۹۹۶، ۸۲٪ از خواروبار مورد نیاز کشور از تولیدات داخلی تأمین شد. این مقدار شامل: ۱۱ میلیون و ۳۲۰ هزار تن گندم، ۸۶۰ هزار تن قند، ۲ میلیون و ۵۴۰ هزار تن برنج و بیش از ۱۰ میلیون تن میوه‌های مختلف بود. موفقیت در زمینه کشاورزی راحتی محققان اقتصادی که دم از بحران دولت کنونی در ایران می‌زنند مورد تأیید قرار می‌دهند.^(۱۲)

ولیکن رشته‌های سنتی مثل نفت و گاز و فرآورده‌های آن نیز نباید مورد فراموشی قرار گیرد. ذخایر نفتی ایران سومین جایگاه را در جهان (با ۱۷ میلیارد تن) و به دیگر قول چهارمین جایگاه (با ۱۲ میلیارد تن)^(۱۳)، در زمینه گاز پس از روسیه دومین مقام را در جهان (با ۱۳/۳ تریلیون مترمکعب از ۲۹/۳ تریلیون مترمکعب ذخایر گاز جهان) اشغال کرده است. امروزه استخراج نفت در ایران ۴ میلیون بشکه در روز است، و در پایان پنجساله دوم ممکن است به ۵ میلیون بشکه در روز برسد. با توجه به رشد قیمت نفت در سال ۱۹۹۶، زمانی که متوسط قیمت سالیانه نفت ایران ۱۹ دلار در هر بشکه بود، ایران امیدهای زیادی بر تکمیل و دریافت هزینه‌های مالی در بودجه خود داشتند. در واقع دولت ایران به قیمت نفت که متأثر از نوسانات می‌باشد بی‌توجه بوده است. بدین ترتیب طبق اطلاعات مقدماتی، دارایی سال ۹۸، ۱۹۹۷ ایران با کسری بودجه ۱ میلیارد دلار به پایان می‌رسد. برخی از اقتصاددانان معتقدند که علت چنین کسری بالایی محاسبه‌ای نادرست از درآمدهای کشور، با در نظر گرفتن قیمت ۱۷/۵ دلار در هر بشکه نفت خام می‌باشد، این رقم بسیار بالا به نظر می‌رسید.^(۱۴)

برنامه‌ای در جهت اجرای خصوصی‌سازی شرکتهای دولتی و افزایش نقش صندوقهای بورس، بانکهای خصوصی و غیره در زندگی اقتصادی وجود دارد. این صندوقها و شرکتهای حقوق انحصاری در واردات و صادرات کالاها را همان‌طور که در سایر کشورهای جهان وجود دارد، دریافت خواهند کرد، ولی چنین غولهای اقتصادی گاهی اوقات ممکن است سوءاستفاده‌های دیگری نیز بکنند که باید به این امر توجه شود.^۱ تحولات مشخصی در امور

۱. صندوقهای مهمی چون «آستان قدس رضوی» که وابسته به بنیاد مستضعفان در شهر مقدس مشهد می‌باشد. ریاست صندوق به‌عهده آیت‌الله واعظ طبسی است. کارشناسان غربی تنها املاک این صندوق را ۲۰ میلیارد دلار برآورد کرده‌اند. صندوق ۷۳٪ از تولیدات شیشه آلات ایران، ۴۳٪ تولید نوشابه، حدود ۲۰٪

مربوط به جذب سرمایه‌های خارجی رخ داده است. ۱۳ نوامبر سال ۱۹۹۷ مجلس شورای اسلامی ایران قانونی در مورد فعالیت آزادانه شرکتهای خارجی در کشور را به تصویب رسانید. طبق این اقدام، کارفرمایان می‌توانند بدون محدودیت، نمایندگی‌ها و شرکتهای وابسته خود را در ایران افتتاح نمایند. قبلاً در ایران کمپانی‌های خارجی تنها در مناطق آزاد تجاری مجاز به فعالیت بودند. (۱۵)

یکی از دلایل نابسامانی اقتصادی ایران، نتیجه جنگ ایران - عراق بود که منجر به سقوط شدید GDP از ۱۱۴ هزار ریال به ۹۶ هزار ریال شد. به گفته رئیس‌جمهور وقت ایران آقای هاشمی‌رفسنجانی، ایران در جنگ با عراق متحمل یک تریلیون دلار ضرر شد، در صورتی که سازمان ملل متحد حجم خسارات وارده به ایران را ۱۵۰ میلیارد دلار تخمین زده است. (۱۶) جنگ با عراق ماهی ۲۵۰ میلیون دلار تمام می‌شد. در آستانه برنامه پنج‌ساله اول کسری بودجه ایران ۵۱٪ بود. ۹۵٪ از واردات ایران را کالاهای مصرفی تشکیل می‌داد. تولید نفت از ۱۴ میلیون بشکه در روز به سه میلیون بشکه کاهش یافت. ولی این مرحله گذرای برای ایران بود.

امروزه باید گفت که ایران موفقیت‌های آشکاری به دست آورده است. این کشور توانسته است بازپرداخت بدهی‌های خارجی خود را افزایش دهد. ایران به‌طور کامل به تعهدات خود در زمینه بدهی‌های خارجی در سال ۱۹۹۶ جامه عمل پوشاند، بنابه گزارش رئیس بانک مرکزی آقای (محسن نوریخس) ایران ۵/۸ میلیارد از بدهی‌های خود را پرداخت کرده است. باید خاطر نشان ساخت که اکثر بدهی‌های خارجی ایران مربوط به دوران جنگ ایران و عراق است و در حال حاضر این بدهی اندکی بیش از ۱۹ میلیارد دلار است. انتظار می‌رود که در پایان سال ۱۹۹۷ بدهی خارجی ایران بیشتر از ۱۱ میلیارد دلار نباشد. ذخایر ارزی نیز از ۹۲۱ میلیون

صنایع نساجی و عملاً همه مهمانسراهای مهم کشور را تحت کنترل دارد. به‌طور کلی صندوق بیش از ۱۲۰۰ شرکت تولیدی، تجاری و خدماتی ایران و دیگر کشورها را زیر نظر دارد. صندوق درصد بالایی از سهام کمپانی‌های مهم ایران را در اختیار دارد. در بین سهام صندوق، ۲۵٪ سهم مجتمع عظیم اسلحه‌سازی و فولاد آلمان، Fridrich Kruppag می‌باشد. این صندوق در گردش سرمایه به کمپانی‌های نفتی ایران طبق ارزیابی منابع ایران ۲ میلیارد دلار گردش سالانه و بنابه گزارش کارشناسان غربی ۱۲ میلیارد دلار، واگذار می‌کند.

Iran After the Revolution: Crisis of an Islamic State / London and New York: I.B. Tauris, 1995, p.177, Expert, 1997, N41, pp.66-67.

دلار در سال ۱۹۹۴ به ۸/۸ میلیارد دلار در سال ۱۹۹۶، یعنی ۱۰ برابر در طی دو سال افزایش یافت. ضمناً نباید از نظر دور داشت که فعالیتهای مالی مهم ایران در حسابهایش در خارج از کشور در نتیجه مجازات آمریکا راکد ماند. جالب توجه است که در ژوئن سال ۱۹۹۵ کمیسیون امور خارجی مجلس ایران در مورد بازگشت بدهی‌های اسرائیل به ایران وارد بحث شد. در این جلسه اعلام شد که رژیم شاه ۸ میلیارد دلار در اقتصاد اسرائیل سرمایه‌گذاری کرده است. همچنین سوریه، سودان، نیکاراگوئه و تانزانیا نیز به ایران بدهکارند. بنابه گزارش آژانس اطلاعاتی ایران، سرمایه ایران در بانکهای آمریکا بیش از ۱۴/۷ میلیارد دلار می‌باشد.

دولت ایران به بانک بین‌المللی اجازه داد که شعبات خود را در مناطق آزاد تجاری ایران افتتاح نماید. (در حال حاضر در سه منطقه فعالیت دارند). امکان فعالیت بانکهای خارجی در ایران نشان‌دهنده تلاش ایران در جهت همکاری است، نه مقابله جهانی. در دوران حیات امام خمینی (ره) چنین اقداماتی صورت نگرفت. مناطق آزاد تجاری در جزیره‌های جنوبی کشور قرار دارند. در شمال ایران، از جمله در مرز ایران - ارمنستان در حال حاضر چنین مناطقی وجود ندارد. اگر این مورد بدون مشکل اجرا شود و این مناطق گسترش یابند، انتظار می‌رود که در آینده، رشد سرمایه‌گذاری خصوصی در ایران گسترش یابد. ضمناً اقتصاد کشور چهره‌ای طبیعی و نرمال به خود می‌گیرد. بدیهی است که ایران برای اجرای برنامه‌های مؤثر احتیاج به آزمایش و ثبات دارد؛ زیرا تنها این دو عامل تأمین‌کننده رشد اقتصادی کشور هستند.^۱ برای ایجاد چنین وضعیتی برقراری روابط سیاسی با ارمنستان بسیار مهم است.

۱. در تحلیلهای بسیاری از کارشناسان ارمنی و روسی هشدارهای زیادی به ایران در رابطه با آذربایجان (و ترکیه) یا توجه به ایجاد تحریکاتی در دامن زدن به مسائل سیاسی آذربایجان ایران، به چشم می‌خورد. ایران در حال حاضر روابط گسترده‌ای با آذربایجان دارد. در پاییز سال ۱۹۹۶ تهران و باکو موافقتنامه‌ای در خصوص انتقال گاز ایران به منطقه نخجوان که ارمنی‌ها معتقدند از اراضی تاریخی ارمنستان بوده و به زور از این کشور جدا شده است، امضا نمودند. جالب اینجاست که ایرانی‌ها با انتقال گاز به نخجوان در واقع این منطقه را، منطقه‌ای مستقل مانند سایر کشورهای مستقل مثل: ترکیه، آذربایجان، ارمنستان و پاکستان به‌شمار آورده‌اند رجوع کنید به:

The Evaluation of Recent Gas Export Pipeline Proposals in the Middle East// The Iranian Journal of International Affairs. Summer 1995. Vol.VII. N.2, pp.450-453.

ضمناً ارزش این خط لوله گاز ۱۷ میلیون دلار در نظر گرفته شده است و ۱۳۰ میلیون مترمکعب گاز طبیعی انتقال می‌یابد.

تاریخ روابط ایران و ارمنستان یک‌جانبه نیست

هر محققى که در رابطه با روابط ایران و ارمنستان کار می‌کند بدون شک این روابط را بیش از یک هزار سال به‌شمار می‌آورد.^(۱۷) تاریخ این منطقه پیوسته صحنه جنگهای نظامی بوده است. همان‌طور که مورخ مشهور ارمنستان موسس خاچاتوریس خاطرنشان می‌سازد: «هرکسی اندیشه تسخیر دولت و کشور ما را دارد».^(۱۸) بدون شک در طول هزاران سال اختلافاتی نیز بین ارمنستان و ایران رخ داده است. زمانی کوشش شد که ارمنستان توسط ایران اشغال شود و البته این اتفاق نیز افتاد. در زمان دولت هخامنشیان، ارمنستان به اشغال ایران درآمد و به دو قلمرو تقسیم گردید. پس از آنکه تحت ضربات اسکندر مقدونی امپراتوری هخامنشیان سقوط کرد، در ارمنستان صغیر و آزارات، پادشاهی ارمنستان شکل گرفت.^۱ جنگهای خونین زیادی با ایران در گرفت.^۲ ولیکن عجیب اینجاست که: در یادبودهای تاریخی کنونی ارمنستان، ایران به عنوان یک دشمن در ذهنها مجسم نمی‌گردد. بلکه ترکیه یک دشمن واقعی به‌شمار می‌آید.

بدون شک قتل‌عام ارامنه در سال ۱۹۱۵ در ترکیه همه جرم و جنایات دیگر کشورها علیه ارمنستان را در گذشته تحت‌الشعاع قرار داد. علاوه بر این، به عقیده ارامنه، ترکیه کنونی در بسیاری جهات سیاست غیردوستانه را با ارمنستان عملی می‌سازد که بر رنجش تاریخی ارامنه نسبت به ترکها صحنه می‌گذارد.

۱. جالب است بدانیم که آخرین پادشاه از خاندان ارامنه، گایگیدوف واخ در نبردی که آرپلها در سال ۳۳۰ قبل از دوران ما همراه با آخرین پادشاه هخامنشیان داریوش کبیر علیه ارتش اسکندر مقدونی می‌جنگیدند سقوط کرد.

۲. نکته بسیار مهم در این رابطه جنگهای ساسانیان و صفویه ایران با ارمنستان است، گرچه فاصله این دو سلسله هزار سال (۱) است. پادشاهان ساسانی شاپور اول و شاپور دوم لشکرکشی‌های خانمان براندازی به ارمنستان انجام دادند و قرارداد صلح منعقد با این کشور را فسخ نمودند. شاپور دوم در نبردهای صحرائی موفقی شد ولی به‌دست آوردن این پیروزی مدتها به‌طول انجامید. پادشاهان ارمنی به اسارت ایرانی‌ها درآمدند و چشمان بعضی از آنها همچون شاه تیرانا را کور کردند، یا به قتل می‌رسانند همچون شاه آراشاک دوم، یا شکنجه‌های بسیار سخت می‌کردند مثل شاه باراندزه. ارتش شاپور دوم بر لژیونهای رومی در مساپوت در سال ۳۶۱ قبل از دوران ما پیروز شد. او همه شهرهای ارمنستان را ویران کرد و مردم را از کوچک تا بزرگ کشتند، فیلهایی که زندگان را به بردگی می‌بردند مردگان را لگدمال می‌کردند. چیزی شبیه همین دوران در زمان صفویه نیز تکرار شد.

البته یک چیز دیگر را نباید از نظر دور داشت و آن اینکه در تاریخ روابط ایران و ارمنستان ناملايمات زيادي را مي توان يافت كه حداقل آنها را مي توان در دوره هاي وقايع تاريخي اين كشورديد.

در صدساله اخير كه قوانين مهاجرت در امپراتوري روسيه آنقدر سخت نبود، بسياري از ايرانيان به ماوراي قفقاز مهاجرت كردند كه در بين آنها افراد غير تاجر نيز وجود داشتند. بدين ترتيب در صنايع نفتي باكو، كارگراني با مليتهاي مختلف كار مي كردند. ۲۰٪ ايراني، ۲۳٪ ارمني و ۱۱٪ آذربايجاني.^(۱۹) محققين متذكر مي شوند كه در پايان سال ۱۹۰۴ در باكو، جايي كه اكثر كارگران صنايع نفتي زندگي مي كردند، گروه سوسيال - دموكرات ايران به نام «عدالت» كه بعداً همين گروه حزب «مجاهد» نام گرفت، تشكيل شد.^(۲۰)

بايد خاطر نشان ساخت كه با توجه به مصائب و مشكلات نژادي و مذهبي در گذشته و حال، در ايران معاصر حكام ايراني برخلاف تركيه كه به عنوان نمونه هيچ حق قانوني به كردهاي اين كشور داده نمي شود، هيچگونه تبعيضي بين اتباع مختلف ايراني قائل نمي شوند. بويژه آذربايجاني هاي ايراني، ارامنه، آشوري ها و يهوديان در شرايط يكساني زندگي مي كنند. بدون شك مذهب اسلام در ايجاد چنين وضعيتي نقش مهمي را ايفا مي كند. در قانون اساسي ايران (بند ۱۲) نوشته شده: مذهب رسمي ايران، اسلام جعفري است كه ۱۲ امام را قبول دارد و اين اصل براي هميشه بدون تغيير خواهد ماند. با ديگر اعتقادات اسلام از جمله: حنفي ها، سني ها، مالكي ها، حنبلي ها و زيديه ها، با احترام كامل و حقوق يكسان برخورد مي شود. پيروان اين اعتقادات به طور كامل در اجراي آئينهاي مذهبي متناسب با مقررات مذهبي خود آزاد هستند. آنها مي توانند به تعليم و تربيت مذهبي خود بپردازند.

سفير ايران در روسيه مهدي صفري اعلام مي دارد كه ارامنه متعلق به گريگوريان كه ۷۷۷۵۵ هزار نفر مي باشند تنها در تهران داراي ۸ كليسا مي باشند.^(۲۱)

مطابق با بند ۱۴ قانون اساسي ايران مسيحيان - ارمني شمال و جنوب كشور مي توانند يك نماينده انتخاب نمايند. لازم به تذكر است كه رهبر روحاني كنوني ارامنه،

گارگین اول طی دو سال اسقف اصفهان، جایی که اکثر آرامنه ایران زندگی می‌کنند بود.^۱(۲۲) در ایران چند ساختمان مقدس آرامنه - گریگوریانی وجود دارد، به عنوان نمونه معبد قدیمی آرامنه که در آذربایجان ایران قرار دارد، کلیسای سرکیسیان مقدس در تهران و غیره. در پایتخت ایران همچنین یادبودی از قربانیان کشتار آرامنه در سال ۱۹۱۵ وجود دارد. بسیاری از اتباع کنونی ارمنستان به نوعی گذشته خود را مرتبط با ایران می‌دانند. در اینجا لازم است از مورخ و شرق‌شناس مشهور و نویسنده کتابهای تاریخ‌شناسی، آکوپ داویدویچ پاپازیان که متولد تبریز بود، یادی کنیم. وی تحصیلات خود را در مدرسه ایران به نام فردوس تمام کرد و عضو حزب ملی ایران شد و در سال ۱۹۴۶ همراه با خانواده خود به وطنش ارمنستان بازگشت.

راهی به جهان خارج

روابط میان جمهوری ارمنستان و جمهوری اسلامی ایران بدون شک در نتیجه اوضاع نامناسب سیاست خارجی که در نتیجه فروپاشی شوروی و به دست آوردن استقلال دولتهای ماورای قفقاز شوروی به وجود آمد، توسعه چندانی نداشت. نظریه‌ای وجود دارد مبنی بر اینکه رهبری ایران به طور کلی از فروپاشی شوروی به وجود نیامد،^(۲۳) گواهی این ادعا بیانیه رئیس‌جمهور وقت ایران آقای هاشمی‌رفسنجانی است که گفت: فروپاشی شوروی ما را خوشحال نساخت.^(۲۴) به همین دلیل تهران، استقلال دولتهای جدید را پس از روشن شدن نظر مسکو به رسمیت شناخت. ارمنستان با به دست آوردن استقلال از ورود به جهان خارج کاملاً محروم شد. قسمت اعظم مرزهای جمهوری ارمنستان با مرزهای آذربایجان و ترکیه یعنی کشورهایی که در بسیاری جهات ارمنستان را از تماس با سایر کشورها محروم می‌ساختند مشترک بود. هم‌مرزی با گرجستان هم به عنوان روزنه امیدی نمی‌توانست باشد. بنابراین، این جمهوری پس از به دست آوردن استقلال به مسیر اختلافات طولانی کشوری و بین‌ملتی کشیده شد. بدین ترتیب تنها امید ارتباط با جهان خارج، مرز خشکی با جمهوری اسلامی ایران در منطقه شهر مگری بود. این منطقه پس از استقلال به عنوان تنها راه ارتباطی

۱. گاه‌به‌گاه سلسله مراتب مذهبی آرامنه ملاقاتهایی را صورت می‌دهند. بدین ترتیب در ژوئن ۱۹۹۷، کانولیکوس کلیسی آرامات اول دیداری از ایران داشت (صدای ارمنستان، ۲۲ ژوئن سال ۱۹۹۷).

اهمیت زیادی به دست آورد. در زمان شوروی سابق در این منطقه اقدامات لازم برای ایجاد این ارتباط صورت نگرفت. تنها خط آهنی از ایروان به این منطقه و از آذربایجان به نخجوان می‌گذشت. همچنین در نخجوان خط مرزی - جلفا وجود داشت که تأمین‌کننده ارتباط خط آهن ماورای قفقاز با ایران بود. باید خاطر نشان ساخت که در ناحیه مرزی ارمنستان - ایران در قلمرو جمهوری ارمنستان خط شوسه مهمی وجود نداشت. این امر اوضاع را وخیمتر می‌ساخت و راه آسانی برای رسیدن به ایران وجود نداشت. بنابراین ارتباطات ایران - ارمنستان پس از احداث پل اتومبیل‌رو از طریق رودخانه ارس در ۲۶ دسامبر سال ۱۹۹۵ گسترش یافت. این پل به طول ۱۹۲ متر می‌باشد و احداث آن ۳ سال به طول انجامید. ساخت این پل در مجموع تقریباً ۲/۴۶ میلیون دلار هزینه داشت که ۹۰۰ هزار دلار آن را ایران پرداخت کرد.

همکاری سیاسی

ایران با احتیاط کامل روابط سیاسی خود را با ارمنستان پس از به دست آوردن استقلال توسعه داد. ۹ فوریه سال ۱۹۹۲، وزرای خارجه ایران و ارمنستان توافقنامه‌ای درخصوص مبادله سفیر امضا نمودند. ایران همچنین در تحویل گاز طبیعی به ارمنستان موافقت نمود و پیشنهاد همکاری در ساخت کارخانه تولیدات نفتی و حق ترانزیت کالاهای ایرانی از طریق خاک ارمنستان را عنوان کرد.

باید خاطر نشان ساخت که شرکت فعالانه ایران در تلاش برای حل و فصل مناقشه قره‌باغ در سال ۱۹۹۲، بویژه در زمستان همان سال را رئیس‌جمهور ارمنستان پطروسیان بسیار عالی ارزیابی کرد.^(۲۵) اولین قدم ایران در راه حل و فصل مناقشه قره‌باغ، اعزام وزیر امور خارجه ایران علی‌اکبر ولایتی در فوریه سال ۱۹۹۲ به منطقه‌ای که به تقاضای دولت آذربایجان و ارمنستان تعیین شده بود، می‌باشد. وزیر امور خارجه ایران در مصاحبه مطبوعاتی که بلافاصله پس از نشست او با رئیس‌جمهور آذربایجان ایاز مطلب‌اف، صورت گرفت گفت: «مشکل قره‌باغ فقط باید از طریق صلح، پشت میز مذاکره حل گردد و ایران آماده برای میانجیگری در

قطع این جنگ خونین می‌باشد که ادامه آن برای هیچ طرفی جایز نیست.^۱ طبق صحبت‌های ولایتی طرف ایرانی برای تأمین ثبات و رفع اختلاف در منطقه از هیچ کوششی دریغ نمی‌کند. وزیر امور خارجه ایران متذکر شد که برای عملی کردن اقدامات صلح، لازم است دو طرف درگیر با مهربانی و دوستی با یکدیگر برخورد نمایند. وی شایعاتی مبنی بر شرکت مزدوران ایران در عملیات جنگی در قره‌باغ از طرف آذربایجان را بشدت تکذیب کرد.^(۲۶)

وزیر امور خارجه ایران علی‌اکبر ولایتی پس از ورود به ایران با همتای ارمنی خود رافی آوانسیان وارد مذاکره گردید. طرف ارمنی تمایل خود را در حل بحران قره‌باغ با میانجیگری ایران برای یافتن راه‌حل سیاسی این منطقه بیان کرد. به گفته سخنگوی وزارت امور خارجه ارمنستان، مهمان ایرانی ابراز تأسف کرد که نمی‌تواند از قره‌باغ دیدن نماید و در ضمن حسن نیت میانجیگری ایران را در این رابطه متذکر گردید. با توجه به اینکه وزیر امور خارجه ارمنستان، آوانسیان برای شرکت در جلسه عمومی سازمان ملل متحد که در آن این جمهوری می‌بایست اعلامیه جامعه جهانی را قبول نماید وارد نیویورک شد، وزیر امور خارجه ایران در همکاری با فرستاده ارمنستان اعلام آمادگی نمود. ملاقات دیگری نیز آقای علی‌اکبر ولایتی با معاون رئیس جمهور ارمنستان گایگیک آروتونیان داشت که در این دیدار موضوعات همکاری سیاسی و اقتصادی بین دو کشور مورد بحث قرار گرفت. علی‌اکبر ولایتی دیداری نیز با نمایندگان شورای عالی ارمنستان، نمایندگان احزاب مختلف و ارگانهای اجتماعی داشتند.

رتال جامع علوم انسانی

۱. در میان کشورهای CIS ایران اشتراک نژادی با تاجیکستان و اشتراک مذهبی البته نه به صورت مطلق با آذربایجان دارد. از نظر نژادی هم ایران و آذربایجان اشتراک بیشتری با هم دارند. آذربایجانی‌ها بزرگترین اقلیت نژادی در ایران هستند. یک کارشناس دانشکده شرق‌شناسی دانشگاه آذربایجان معتقد است که در جمهوری اسلامی ایران اطلاعات آماری در مورد جمعیت و گروه‌های ملی به صورت دقیق وجود ندارد، مع‌هذا ۲۸-۲۵٪ از جمعیت کنونی ایران آذری هستند. طبق گزارشات کارشناسان غربی این تعداد مشکل از ۲۴٪ جمعیت ایران هستند.

Iran After the Revolution: Crisis of an Islamic State// London and New York: I.B. Tauris, 1995, p.229.

محل اسکان آنها استانهای آذربایجان شرقی، غربی و زنجان است. (ایران معاصر، عدالت، ۱۹۹۳، ص ۲۷). علاوه بر این برخی از محققان چند قوم قاجار که در جنوب ساحل دریای خزر ساکن هستند را نیز خاطرنشان می‌سازند. (علی‌اف جنگ و مبارزه بخاطر دولت عالی در ایران پس از فروپاشی امپراتوری نادرشاه / در کتاب ایران: تاریخ و فرهنگ در قرن وسطی در زمان جدید. سال ۱۹۸۰، ص ۳۹).

مهمان عالیقدر دیداری نیز با رئیس‌جمهور پطروسیان، رئیس شورای عالی با بکن آرارکتسیان، معاون رئیس‌جمهور گاگیک آروتونیان، داشتند. آنها تلاش ایران در جهت همکاری سیاسی در حل مشکل قره‌باغ را بسیار عالی ارزیابی کردند. در این دیدارها برای وزیر امور خارجه ایران توضیح داده شد که ارمنستان هیچ‌گونه ادعای مرزی نسبت به آذربایجان ندارد و هر تصمیمی را که خود قره‌باغی‌ها مناسب بدانند آنها نیز شایسته می‌شمارند. علی‌اکبر ولایتی نیز به نوبه خود علاقه‌مندی ایران به برقراری روابط دوستی بین ارمنستان و آذربایجان را متذکر شد و همچنین برقراری روابط حسنه ایران با دو کشور را بیان نمود. در یک مصاحبه مطبوعاتی رئیس‌جمهور ارمنستان لوان تر- پطروسیان در خصوص نتیجه این دیدار اعلام کرد که ایران جزو اولین کشورهایی بود که استقلال ارمنستان را به رسمیت شناخت، وی همچنین گفت که از وساطت صلح‌جویانه ایران استقبال می‌کند، زیرا ایران علاقه‌مند به برقراری صلح در منطقه است و آماده برای حل مناقشه سیاسی قره‌باغ است.

علی‌اکبر ولایتی نیز مذاکره با رهبری ارمنستان را بسیار پرمحتوا و باارزش قلمداد کرد. وی خاطرنشان ساخت که ایران و ارمنستان دارای تاریخی مشترک هستند که همکاری و دوستی آنها قدمتی طولانی دارد. وی همچنین ادامه داد که ایران استقلال ارمنستان را بلافاصله پس از اعلام آن کشور به رسمیت شناخت. با اعلام افتتاح سفارت ایران در ایروان، وزیر امور خارجه ایران اظهار داشت که طرف ایرانی هیچ‌گونه مانعی را برای احداث پل بر روی رود ارس و برقراری خطوط ارتباطی بین ایران و ارمنستان، نمی‌بیند. وی اعلام کرد که موضوع توسعه حمل‌ونقل کالا بین دو کشور موضوعات اصلی مذاکره میان وزرای راه و ترابری ایران و ارمنستان در ایروان خواهد بود. وزیر امور خارجه ایران همچنین خاطرنشان ساخت که ایران کشور دوستی است که از طریق آن ارمنستان می‌تواند به جهان خارج راه یابد. وی ادامه داد که ما هیچ مانعی برای توسعه روابط مفید دوجانبه در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و غیره با ارمنستان نداریم.

در رابطه با مأموریت صلح‌جویانه ایران در خصوص حل و فصل مناقشه قره‌باغ، وزیر امور خارجه خاطرنشان ساخت که هدف این مأموریت - ایجاد شرایطی برای «رفع مشکلات» در رابطه دوجانبه بین ارمنستان و آذربایجان می‌باشد. ولایتی اظهار نظر کرد که طرفین

هماهنگ با هم باید راههایی برای حل صلح‌آمیز این مشکلات بیابند. وی دیدارهای خود از یاکو و ایروان را «اولین قدمهایی» دانست که باید ادامه یابد. (۲۷)

در این مصاحبه مطبوعاتی علی‌اکبر ولایتی همچنین خاطر نشان ساخت که در مارس سال ۱۹۹۲ گروهی از نقشه‌برداران و مهندسان وارد ایروان می‌شوند که کارهای مقدماتی ساخت پل ارس را که از مرز ایران و ارمنستان خواهدگذشت آغاز نمایند. این پل امکان ارتباط مستقیم ارمنستان به راههای تجاری خاورمیانه و نزدیک را فراهم خواهد ساخت. با موافقت بین دو کشور در بهره‌برداری از پل، سواحل ایران و ارمنستان به راههای ارتباطی متصل خواهد شد. در ۲۵ آوریل سال ۱۹۱۳ به علت طغیان شدید آب رودخانه قسمتی از پل شکسته شد و ایران و ارمنستان مجبور بودند برای احداث مجدد و تعمیر آن اقداماتی را صورت دهند. به‌طورکلی ایران در تمامی این سالها در پی یافتن راه‌حلی برای حل و فصل بحران قره‌باغ بوده و می‌باشد.

سیاست اقتصاد خارجی ایران ارمنستان مستقل: تحول استراتژی و توهم بی‌اعتباری

در خصوص روابط اقتصادی دو کشور سخن بسیار است. در شرایط نامساعد و بسیار سختی که اکثر ارتباطات خارجی کشورهای همسایه دارای روحیه خیرخواهانه نبود، جمهوری ارمنستان ناچار بود تحت این فشار و دیگر شرایط روابط خود را با ایران گسترش بخشد.

علاوه بر دلیل مذکور، کاهش شدید فرآورده‌های صنعتی در ارمنستان یکی دیگر از دلایل توسعه ارتباط با ایران بود. صنایع ملی ارمنستان در اواسط دهه نود در انحطاط واقعی قرار گرفت. قطع روابط اقتصادی میان جمهوری‌های شوروی سابق که قبلاً یک مجموعه اقتصادی را تشکیل می‌دادند بر اقتصاد بیمار ارمنستان تأثیر زیاد گذاشت. جمهوری ارمنستان برخوردار از منابع طبیعی کافی برای تأمین و ادامه ساخت ادوات صنعتی دوران شوروی نبود. همچنین مواد خام موجود در کشور برای صادرات صنایع سبک کفایت نمی‌کرد. وابستگی به واردات منابع انرژی بسیار زیاد بود زیرا بدون آنها صنایع به‌هیچ‌وجه نمی‌توانستند شکل بگیرند.

توسعه روابط با جمهوری اسلامی ایران برای ارمنستان بویژه برای رفع بحران شدید انرژی - حرارتی که از سال ۱۹۹۲ این جمهوری دستخوش آن شده بود، کاملاً لازم بود. در ایروان تسریع انجام مذاکرات و آغاز ساخت لوله‌های حمل‌گاز از ایران به ارمنستان بسیار حیاتی بود. خط لوله گازی که از آذربایجان می‌گذشت از سال ۱۹۹۱ از کار بازمانده و تنها خط لوله گاز گرجستان بود که گاز طبیعی از آن وارد کشور می‌شد ولی این مقدار حتی تکافوی حداقل انرژی مورد نیاز جمهوری را نمی‌کرد. این مشکل تا مدتها یکی از اولویتهای رهبری ارمنستان بود. هیأت متخصصان ایرانی در سطح عالی مشغول به کار شدند. به عنوان نمونه در ملاقات ۱۶ مارس ۱۹۹۳ که در آن مسائل تأمین تکنیکی - مالی و همچنین دیگر ابعاد ساخت لوله گاز مورد بررسی قرار گرفت، از ارمنستان معاون اول رئیس‌جمهور آرتونیان و از ایران معاون امور بین‌الملل شرکت ملی گاز ایران، حضور داشتند.^(۲۸) همچنین دیدار مشابهی بین آنها در ۲۵ دسامبر سال ۱۹۹۳ صورت گرفت که در آن موافقت شد تا قبل از مارس سال آینده پروژه مشترک آماده گردد و پس از آن لوله‌کشی مستقیم گاز آغاز گردد.^(۲۹) علاوه بر این در ارمنستان کمیسیون دائمی دولتی متخصصان در راستای تعقیب اجرای قراردادهای منعقد، امور مشترک بر پایه حقوقی، تنظیم روابط میان ارمنستان و ایران و همچنین در جهت واکنش مؤثر بر موقعیتهای مختلف مناقشه، ایجاد شده است.^(۳۰) همزمان با توسعه ارتباط با ایران، دولت ارمنستان برنامه لیبرالیزه کردن فعالیت اقتصاد خارجی را به‌عنوان یکی از جهت‌گیری‌های تبعیت از اقتصاد بازار، عملی ساخت.

ارمنستان با وجود اهمیت روابطش با جمهوری اسلامی ایران، در میان جمهوری‌های شوروی سابق هیچ‌گاه پیشقدم در صادرات کالاهای خود به این کشور نبوده و چهارمین مقام را پس از روسیه، آذربایجان و قزاقستان در این رابطه اشغال کرده است. (به جدول شماره ۱ رجوع کنید) البته این روابط در آینده اصلاح و روابط اقتصاد خارجی پایدارتر خواهد شد. طی چند سال اخیر در ارمنستان حجم واردات به صادرات برتری داشته است. به‌طور کلی گردش کالای خارجی ارمنستان در سال ۱۹۹۵، ۹۳۱/۹ میلیون دلار بوده است که صادرات آن تنها ۴/۲۶۳ میلیون دلار و واردات ۵/۶۶۸ میلیون دلار آن را تشکیل می‌داده است. طبیعی است که چنین نموداری در نتیجه نیازهای ضروری ارمنستان به کالاهای حیاتی بوده است. در این رابطه

پدیده ایران به عنوان طرف اصلی معامله در روابط اقتصاد خارجی ارمنستان، با توجه به سهم عمده‌ای از مواد غذایی و خواروبار که از ایران وارد ارمنستان می‌گردید، هیچ‌گونه سؤالی را در ذهن متخصصان ایجاد نکرد. ایران به عنوان اولین مقام در شریک تجاری ارمنستان مطرح می‌شد و این امر به این دلیل نبود که ایران سعی در عقب زدن روسیه به عنوان شریک سنتی ارمنستان داشت، بلکه به این دلیل بود که روسیه خود به دلیل دوره سخت انتقال و مشکل حمل و نقل، از بازار ارمنستان و دیگر کشورها کنار رفته بود و ایران بی‌درنگ از این موقعیت استفاده می‌کرد. این جمهوری کالاهای مصرفی موردنیاز را مثلاً در غلات تنها تا ۲۵-۲۳٪، شیر ۳۹٪ و گوشت ۶۰٪ فراهم می‌ساخت. (۳۱)

جدول شماره ۱- صادرات کالاهای CIS به ایران (میلیون دلار)

کشور	۱۹۹۲	۱۹۹۳	۱۹۹۴	۱۹۹۵
آذربایجان	-	۱۹۲/۷	۲۴۲/۰	۲۱۳/۰
ارمنستان	-	۵/۵	۱۴/۶	۳۵/۰
بلاروس	۴/۴	۰/۱	۱/۶	۸/۵
گرجستان	-	-	-	-
قزاقستان	۰/۱	۵/۸	۱۱/۸	۴۸/۵
قرقیزستان	-	-	۰/۲	۴/۱
مِلداوی	-	-	-	۰/۴
روسیه	۴۰۱/۰	۱۰۰۵/۰	۱۴۶/۶	۲۴۹/۰
تاجیکستان	-	۰/۱	۲/۱	۰/۷
ترکمنستان	۰/۱	۳/۱	۱/۲	۸/۴
ازبکستان	-	۰/۱	۰/۰	۰/۷
اوکراین	۱/۲	۷/۵	۱۷/۹	۲۷/۵

تصنیه: نبود ارقام در ستونهای جدول به دلیل فقدان اطلاعات آماری در این سال است.

متخصصان ارمنستان خاطر نشان می‌سازند که ساختار اقتصادی ارمنستان در گذشته هم قادر به تأمین نیازهای طبیعی و حیاتی مردم نبود. برای اینکه معاش مردم جمهوری تأمین شود لازم است سالانه ۷۳۰ هزارتن غلات، ۲۵۰ هزارتن گوشت، ۱۳۲۰ هزارتن شیر، ۸۹۰ میلیون شانه تخم مرغ، ۱۲۰ هزارتن شکر و ۲۲ هزارتن دانه‌های روغنی تهیه شود. در حالی که حتی در سالهای مساعد (۱۹۸۹-۱۹۸۶) ارمنستان سالانه کمتر از نصف این محصولات را تولید می‌کرد. (۳۲)

افزایش گردش کالای ارمنستان با ایران مربوط به سال ۱۹۹۵ می‌باشد (به جدول ۱ مراجعه کنید)، زمانی که ایران مقام فعالی در سیستم ارتباطات اقتصاد خارجی این جمهوری ماورای قفقاز را اشغال نمود. بدون شک این امر مربوط به استفاده ارمنستان از افتتاح پل روی رود ارس بود. به طور کلی طی یک سال نسبت به سال ۱۹۹۴ گردش کالای ارمنستان با ایران به دو برابر افزایش یافت. ضمناً واردات نیز به ۱/۹ برابر و صادرات به ۲/۳ برابر افزایش یافت، ضمن در همان سال ۱۹۹۵ صادرات ارمنستان به کلیه جمهوری‌های سابق شوروی رشدی در حدود ۱۴٪ داشت! ایران در سال ۱۹۹۵ سومین مقام (۱۳/۳٪) را در گردش کالا با جمهوری ارمنستان پس از روسیه (۳۳٪) و ترکمنستان (۲۳/۷٪) به خود اختصاص داد. در دیداری که در ژانویه ۱۹۹۵، هیأت ایرانی به ریاست وزیر اقتصاد و دارایی ایران از ایروان داشت، وی خاطر نشان ساخت که حجم گردش کالای میان ایران و ارمنستان طی دو سال اخیر رشد قابل توجهی داشته و به ۱۰ برابر افزایش یافته است و در آینده ممکن است از آهنگ رشد بالایی برخوردار باشد. در سال ۱۹۹۶ مبادلات اقتصادی ارمنستان با ایران متشکل از ۲۰۰ میلیون دلار بود. (۳۳) طبق اطلاعات آماری ارگانهای ارمنستان، تجارت خارجی جمهوری ارمنستان با ایران طی ژانویه تا ژوئن ۱۹۹۷ براساس اعلامیه گمرکی به صورت زیر می‌باشد: صادرات ۲۴۲۹۷/۰ میلیون درام (۱/۱۸۰۵۶ هزار دلار) - وزن مخصوص ۱۹/۵۲٪، واردات ۰/۲۴۲۹۷ میلیون درام (۱/۵۰۵۴۷ هزار دلار) - وزن مخصوص ۱۲/۰۸٪. (۳۴)

رئیس جمهور ارمنستان پطروسیان چندی پیش در این رابطه متذکر شد که: «هیچ‌گونه اسراری وجود ندارد، زندگی ما را وادار می‌کند که آلترناتیوهایی برای زنده ماندن پیدا کنیم، و ما آنها را یافته‌ایم - ما دارای رابطه با ایران هستیم. اگر امروز در آنجا پل مرزی ساخته شود یک

هفته بعد در اینجا ارزش کالا دوبرابر می‌شود، و این موضوع در بازار ما کاملاً محسوس است.» (۳۵)

بدون شک، ایجاد پایه حقوقی برای تنظیم اینگونه روابط در افزایش روابط اقتصادی ارمنستان - ایران نقش مهمی را ایفا می‌کند. در اوایل مه سال ۱۹۹۵ نخست‌وزیر ارمنستان گرانت باگراتیان همراه با هیأتی دولتی بازدید رسمی از تهران داشت. این دیدار به منزله جهشی مشخص در توسعه روابط اقتصادی دو کشور بود. در چارچوب این دیدار، دهها سند، از جمله قراردادهایی در مورد حمایت و تشویق سرمایه‌گذاری، حذف مالیات، همکاری در زمینه‌های تجارت و انرژی، یادداشتهایی در مورد همکاری در زمینه‌های تحصیلات و بهداشت به امضا رسید. همچنین موافقتنامه‌ای میان بانکهای مرکزی دو کشور به امضا رسید. پس از ۱۶ ماه کار بر روی موافقتنامه‌ای در مورد ساخت لوله‌گاز این پروژه با موفقیت به پایان رسید. این موافقتنامه نیز جزو موافقتنامه‌های امضا شده در دیدار مذکور بود. در این سفر نخست‌وزیر ارمنستان را رؤسای بسیاری از ادارات جمهوری که به نوبه خود پیمانهایی با شرکای ایرانی منعقد نموده همراهی می‌کردند. از قراردادهای به دست آمده می‌توان از قراردادی در مورد تحویل مواد خام آلومینیوم ایران به ارمنستان، موتورهای دیزلی برای کارخانه‌های اتومبیل‌سازی ارمنستان، و همچنین قراردادی در مورد تأمین فرآورده‌های لاستیک - تکنیکی ارمنستان برای کارخانجات اتومبیل‌سازی ایران، نام برد. (۳۶)

همچنین قراردادی نیز در زمینه ساخت نیروگاه برق آبی بر رودخانه مرزی ارس به امضا رسید. ضمناً متخصصان دو کشور دو واریانت را برای این نیروگاه برق آبی مورد بررسی قرار دادند که عبارت از: زیرزمینی، با قدرت ۲۲۰-۲۱۰ مگاوات و به صورت سد، با قدرت بیشتر می‌باشد. علاوه بر این، امکان دارد که طرفین تصمیم بگیرند دو نیروگاه برق آبی بر رودخانه ارس بسازند. در زمان ملاقات، بحث انرژی، موضوع مورد توجه این دیدار بود. طبق یکی از موافقتنامه‌ها، از مه ۱۹۹۵، تحویل گاز ایران به ارمنستان باید آغاز گردد.^۱ طبق

۱. طبق بعضی از اطلاعات، مذاکره در خصوص موافقت در مورد ارسال گاز طبیعی به ارمنستان به سختی انجام گرفت. چیزی که هست، برخی از کارشناسان معتقدند که تهران موافقت کرد گازی را با ارمنستان «تقسیم کند» که در مناطق شمال ایران از طریق خط لوله گاز سراسری ایران کشیده شده بود. ولیکن وسایل ساخت

موافقتنامه دیگری، طرفین برنامه‌ریزی کردند طی نیم سال خط انتقال نیروی برق از ایران به منطقه مرکزی مگری واقع در جنوب ارمنستان ساخته شود، لازم به یادآوری است که در آن زمان هنوز مسائل مالی ساخت این خط انتقال نیروی برق حل و فصل نشده بود.^(۳۷) پس از ملاقات آوریل در ایروان، در ۱ مه سال ۱۹۹۷، نزدیک مرز ایران، در روستای شینوآر، تابلوی هدایتی (فرمان) که سیستم‌های انرژی ارمنستان و ایران را به هم متصل می‌کرد نصب گردید. برای ارمنستانی که در سراسر سال بخاطر محاصره از طرف آذربایجان تحویل و انتقال نیروی برق بسیار مشکل بود، دریافت نیروی برق از ایران که (در ابتدا ۶۰ و سپس به ۲۰۰ کیلووات رسید) این امکان را به وجود می‌آورد که امنیت در برق‌رسانی به جمهوری را افزایش داده و علاوه بر این مصرف آب از دریاچه سیوان را نیز کاهش دهد. ارمنستان برنامه‌ریزی می‌کند که در پایان سال ۱۹۹۷، از ایران ۳۳۰ میلیون کیلووات ساعت نیروی برق دریافت کند. ستابه اطلاعات موجود در سال ۱۹۹۷، ایران با مقاومت سعی در حفظ مقام سومی شرکای بازرگانی ارمنستان داشت. طبق اطلاعات آماری، طی ژانویه - ژوئن سال ۱۹۹۷ صادرات ارمنستان به ایران متشکل از ۱۸۰۵۶/۱ هزار دلار، یا ۱۹/۵۲٪ از کل حجم بوده (بلژیک با ۲۵/۳۷٪ در اولین مقام و روسیه با ۱۵/۱۴٪ دومین مقام را دارند) بوده است.^(۳۸)

بررسی ساختار واردات ارمنستان از ایران، افزایش واردات مواد غذایی را نشان می‌دهد. علاوه بر این واردات مواد غذایی از ایران تسلیت به سایر کشورها بیشتر است. بدین ترتیب سهم ایران در واردات قند و شکر حدود ۹۰٪، محصولات ماکارونی ۸۸٪، روغن و دانه‌های روغنی بیش از ۸۰٪ و ... می‌باشد.

ایران نیز به نوبه خود مقداری واردات از ارمنستان دارد، این جمهوری در موقعیت کنونی وابسته به بازار خارجی است. اقلام اساسی صادرات ارمنستان به ایران سنگ معدن و فصولات آن است. به طور کلی حجم صادرات ارمنستان به ایران عملاً ۱۰۰٪ آهن و فلزات

خط لوله گاز به طول ۱۴۰ کیلومتر از تبریز - جایی که خط لوله گاز سراسری ایران به پایان می‌رسید، تا جنوب ارمنستان را طرف ایرانی نمی‌توانست فراهم سازد. ارمنستان پیشنهاد کرد که به تنهایی ساخت لوله را آغاز کند (البته به دور از واقعیت است)، تهران نیز قول داد؛ تحویل گاز اضافی در مرزهای خود این کار را جبران کند. بعداً برای ارمنستان پیشنهادات سازنده زیادی به وجود آمد. (ورزمسکی خوش آمدید به «کریدور گاز قفقاز» / نفت و سرمایه، ۱۹۹۷، شماره ۱۰، ص ۵۴).

سیاه صادراتی، ۹۱٪ سنگ مس، ۶۸٪ فرآورده‌های شیمیایی، و ۳۰٪ آلومینیوم و فرآورده‌های آن است.

به‌طور قطع و مسلم واردات به ایران شامل دیگر محصولات صنعتی نیز می‌شود، ولی این - قطره‌ای در دریاست. (۳۹) چنین پیمانهای اقتصادی در آن شرایط بسیار جالب بود. معدن مشهور کاجاران در جنوب ارمنستان، در استان سونیکس، مجموعه سنگهای مس جمهوری را عرضه می‌کند. کمپانی گوک در این منطقه از مدت‌ها پیش با ایران ارتباط داشته است. این شرکت مشکلات جدی در رابطه با کمبود وسایل و وابستگی به تحویل بدون وقفه مواد منفجره دارد که طی قراردادی از ایران تحویل گرفته می‌شود.^۱ به دلیل قطع تدارکات، اخیراً کمپانی گوک گاه‌گاهی تعطیل می‌شود. کارشناسان ارمنی ادعا می‌کنند که به‌طور کلی مشکلات جدی در رابطه با متقاضیان ایرانی محصولات کمپانی گوک می‌باشد. بدین ترتیب ایران با آگاهی از وابستگی شدید این شرکت، می‌کوشد تنها خریدار مس آن باشد. با این هدف تجار ایرانی حتی پیشنهاد می‌کنند که اقدامات مشترک بر پایه گوک انجام شود. (۴۰)

در جمهوری ارمنستان امیدهای زیادی به آینده بسته شده است. همان‌طور که سردبیر روزنامه Iravunk - ارگان شورای حقوق قانون اساسی ارمنستان - معتقد است در آینده می‌توان در صنعت بیشتر پیشرفت کرد و به این مجموعه امیدوار شد. (۴۱) در آوریل سال ۱۹۹۶ در ایروان وزیر صنایع ارمنستان آشوت صفاریان و مدیر اجرایی سازمان تأمین اجتماعی یادداشت تفاهمی در مورد روابط دوجانبه میان دو کشور و موافقتنامه‌های اقتصادی دوجانبه را امضا کردند.

پطروسیان رئیس‌جمهور ارمنستان اعلام می‌دارد که ایران و ارمنستان برنامه‌های زیادی در ایجاد طیف وسیعی از اقدامات مشترک در زمینه‌های استخراج نفت، مواد شیمیایی، داروسازی، غذایی و صنایع تدارک دیده‌اند و تصور می‌شود همکاری مشترک نیز در زمینه صنایع سبک انجام گیرد. ضمناً ارمنستان بر سرمایه‌گذاری ایران در اقتصاد این جمهوری براساس ایجاد تولیدات مشترک چشم امید بسته است. از طرف دیگر با انعقاد این قراردادها،

۱. باید توجه داشت که گوک وابسته به تحویل منظم و بدون وقفه فرآورده‌های شیمیایی، و ذخایر تکمیلی از روسیه است.

صنایع ارمنستان امکاناتی برای دستیابی به بازارهای ایرانی به دست می‌آورند. فعلاً ایران دومین مقام را از نظر سرمایه‌گذاری بر اقتصاد ارمنستان داراست. به‌عنوان اقدام مشترک ایران - ارمنستان می‌توان از شرکت نه‌چندان بزرگ توریستی نام برد. رشد قابل ملاحظه اقدامات مشترک را می‌توان در سال ۱۹۹۵ دانست، سالی که تماس با ایران بسیار افزایش یافت. در پایان سال تعداد اقدامات با جذب سرمایه‌های خارجی به ۳۵۳ رسید که از آنها ۱۷۹ اقدام در سال ۱۹۹۵ ثبت شده است. طبق ارزیابی دولت، حجم سرمایه‌گذاری‌های مستقیم خارجی در اقتصاد ارمنستان در سال ۱۹۹۷، همان‌طور که وزیر اقتصاد و دارایی آرمن دارینیان گزارش می‌دهد، حدود ۵۰ میلیون دلار بوده است. از سوی دیگر طبق اطلاع رسمی اداره آمار، حجم سرمایه‌گذاری‌های مستقیم خارجی در سال ۱۹۹۷، ۳۳/۸ میلیون دلار بوده است. ایران سیاست محتاطانه‌ای را در این جهت اعمال می‌کند. بدین ترتیب، نمایندگان مرکز هماهنگی سرمایه‌های ایرانی موجود در دیگر کشورها اعلام کردند در ابتدای سال ۱۹۹۸ آماده انجام مذاکرات مقدماتی با ادارات ارمنستان در خصوص برنامه‌های سرمایه‌گذاری هستند. (۴۲)

به موجب قراردادهای میان ارمنستان - ایران، هشت کمیته مشترک از قبیل: کمیته‌هایی در خصوص ارتباطات، تحویل گاز طبیعی، ذخایر زیرزمینی، نفت، انرژی، حمل‌ونقل، گمرک و امور مرزی، صنعت و تجارت، تشکیل شد. احتمالاً ایران بر روی صنایع شیمیایی ارمنستان - در چهار کارخانه مهم جمهوری - مانند: «ناایریت» کارخانه شیمیایی واندوزور، کارخانه لاستیک‌سازی، کارخانه لیاف، که مواد خام آنها از فروش تولیداتشان تهیه و تأمین می‌گردد سرمایه‌گذاری خواهد کرد. در این برنامه‌ها احداث خطوط ارتباطی در قسمتهای ماراندا - مگری - گرجستان و همچنین بهره‌برداری از مواد خام آلومینیوم ارمنستان قید می‌شود. پروژه‌هایی برای احداث خطوط آهن در مسیر ماراندا - مگری - آگاراک موجود می‌باشد، و تصور می‌شود در مناطق مرزی، منطقه آزاد تجاری سازماندهی شود. (۴۳)

در زمان شوروی سابق، ارمنستان به بیش از ۷۰ کشور کالا صادر می‌کرد. امروز این جمهوری تنها با ۲۰ کشور جهان روابط تجاری دارد و از میان این کشورها، ارمنستان با روسیه و ایران روابط تجاری بیشتری دارد. بیش از نیمی از تجارت خارجی ارمنستان با ایران می‌باشد. مبادله کالا میان دو کشور در نقطه مرزی مهم نارودز در رودخانه ارس متشکل از ۱۰۰۰ تن در

روز می‌باشد. در دسامبر سال ۱۹۹۶ ایران و ارمنستان حدود ۱۰ موافقتنامه اقتصادی، تجاری و فرهنگی از جمله راههای همکاری در زمینه‌های داروسازی، مخابرات، برق و گاز، حفاظت از محیط زیست، صنایع استخراجی، حمل‌ونقل، بانک، گمرک و برنامه‌های آموزشی به امضا رسانیدند. سازمان تأمین اجتماعی ایران قصد دارد در ایروان کارخانه داروسازی بسازد و همچنین نزدیک ۶۰٪ از سهم کارخانه لاستیک‌سازی ایروان به ایران فروخته شده است. ایران همچنین در نظر دارد در ایروان دو نمایشگاه دائمی: صنایع ساختمانی و بازرگانی ایجاد نماید. (۴۴)

این موافقتنامه‌ها فعلاً تنها در حد اعلامیه و نیت می‌باشد و برای جامه عمل پوشاندن به آنها لازم است به‌طور جدی و سرسختانه کار کرد. صنایع سبک که تقریباً یک‌پنجم صنایع هستند، بدون شک تنها زمانی برای سرمایه‌گذاری ایران جذاب هستند که تضمین‌کننده فروش تولید خود باشند و همانا در این مورد باید منتظر توده‌ای از مشکلات بود. واضح است که بازارهای اصلی فروش این صنایع در ایران و ارمنستان وجود ندارند. (این کشورها به اندازه کافی تأمین‌کننده کالاهای کثیرالمصرف خود هستند). در زمان شوروی تولیدات مهم و معروف ارمنستان کفش و محصولات کشفاف بود که اصولاً در آذربایجان و روسیه مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت. امروز و فردا با این بازارها مشکلاتی همچون: ۱. بخاطر محاصره (خط آهن دربند عملاً فعالیتی ندارد، قبل از درگیری با آذربایجان در این خط در یک شبانه‌روز بیش از صد قطار در حرکت بود ولی در حال حاضر - چهار قطار)، ۲. بخاطر گرانی حمل بار (جاده آذربایجان بخاطر مناقشه گرجستان - آبخازیا بسته است و شاهراههایی که از ارمنستان به روسیه می‌رود از طریق آبخازیاست) وجود دارد. با این وجود امکانات بهره‌برداری از تولیدات ارمنستان در بازارهای روسیه، بویژه در مناطق جنوبی آن حفظ شده است.

بر کسی پوشیده نیست که اوضاع کار یا جذب سرمایه‌های خارجی برای تأمین اعتبار صنایع در ارمنستان مساعد نمی‌باشد. در ژوئن ۱۹۹۷ دولت ارمنستان تصمیمی در مورد خصوصی کردن ۱۴ اداره از طریق برپایی مناقصه و مزایده بین‌المللی اتخاذ کرد. در این فروش، دولت حتی افتخار جمهوری یعنی کارخانه مشروب‌سازی را نیز به معرض نمایش گذاشت. متخصصان در این رابطه یادآور می‌شوند که دولت، ۸۰۰ اداره متوسط و بزرگ باقی‌مانده را نیز

خواهد فروخت، ولیکن هیچ‌کدام از آنها برای جذب سرمایه‌های غربی جالب نخواهد بود.^(۴۵) این امید که ایران جای سرمایه‌های غرب را اشغال کند، نامعقولانه خواهد بود. در این رابطه بد نیست خاطرنشان ساخت که یکی از اولویتهای برنامه پنج ساله در ایران کاهش فرار ارزهای خارجی به خارج از ایران به‌شمار می‌رود، برای اینکه این امر کنترل دولت بر این امور را کاهش می‌دهد. در ژانویه سال ۱۹۹۵ بانک ایرانی «ملت» شعبه خود را در ایروان افتتاح نمود، که با دبدبه تمام به طرف ارمنی تقدیم شد. ولیکن اگر به پارامتر این مؤسسه معتبر توجه شود، می‌شود فهمید که سرمایه موجود بانک تنها ۳ میلیون دلار است که حتی با معیار ایرانی نیز بسیار کم می‌باشد.^۱ به هر حال، گاه‌گاهی، سرمایه‌های عمومی جدید و پروژه‌های جدید با شرکت ایران ایجاد می‌گردد. پاییز سال ۱۹۹۷ نمایندگان ارمنستان، یونان و ایران، بیانیه مشترکی را در خصوص برقراری همکاری سه‌جانبه در زمینه‌های مخابرات ایراد نمودند. طبق گزارش آژانس خبری ایران، ایرنا، طرفین موافقت اولیه را در مورد اجرای مشترک پروژه‌های کلان در خصوص برقراری یک شبکه کامپیوتری اعلام کردند. ارزش اولیه‌ای که برای این پروژه ارزیابی شده است در حدود ۱۳۵ میلیون دلار می‌باشد، این شبکه باید اروپا را به آسیا متصل نماید. طبق برنامه‌ریزی محل اصلی شبکه در مرز یونان، گرجستان، ارمنستان، ایران و ترکمنستان قرار می‌گیرد و تجهیز تکنیکی پروژه را احتمالاً طرف ایرانی به‌عهده خواهد گرفت.^(۴۶)

روابط تجاری- اقتصادی ایران و ارمنستان شامل سیستم همکاری منطقه‌ای است که بتدریج نیرویی را در منطقه خزر تشکیل می‌دهد. طی چند سال اخیر تمایل برای توسعه رابطه چندجانبه میان ایران، ارمنستان و ترکمنستان جایگاه خوبی داشته است. پس از کسب

۱. قضیه این بانک هیچ ارتباطی به موضوع جنجال‌برانگیز تاریخی توقیف کارمندان شعبه بانک ملت در ارمنستان در ۲۸ ژوئن ۱۹۹۷ ندارد. طبق برخی از گزارشات و اطلاعات، طرف ارمنی مرتکب نقض آئین دادرسی و تشریفات دیپلماسی و همچنین مقررات حقوق بین‌المللی شد. سفارت جمهوری اسلامی ایران طی اعلامیه‌ای مدعی شد که اتهام دادستانی ارمنستان در رابطه با رشوه‌خواری کارمندان بانک ملت را دروغ و بی‌اساس خواند و همچنین نسبت به اقدام مقابله‌ای مسئولین و جریان توقیف، بدون ارائه مجوز دادستانی و اطلاع سفارت ایران و همچنین اعمال زور به منظور گرفتن اعتراف از کارمندان، اعتراض کرد. در ضمن در این اعلامیه آمده بود که «امروز برای ملت شریف ارمنستان واضح است که رشوه‌خواری یکی از معضلات اجتماعی این جمهوری است». (عصر جدید، ۱۹۹۷، ۲۵ اکتبر، صدای ارمنستان، ۱۹۹۷، ۱۵ ژوئن).

استقلال، ضرورت حیاتی نزدیکی ارمنستان و ترکمنستان، گاز طبیعی بود. همانا تحویل آن و فروآورده‌هایش، اساس موافقتنامه‌های مختلف ارمنستان، ترکمنستان شدند، به دلیل وجود «سوخت مایع» ترکمنستان یکی از شرکای تجاری مهم ارمنستان گردید. قرارداد چندجانبه «در راستای دولتی و همکاری» میان دو کشور، در زمان دیدار رئیس جمهور ارمنستان، پطروسیان از عشق‌آباد در سال ۱۹۹۳ به امضا رسید.

در ضمن در سال ۱۹۹۷ میان دو کشور چهارده موافقتنامه بین دولتی، بین اداره‌ای و غیره به امضا رسید. علاوه بر این باید خاطر نشان ساخت که تجارت به‌عنوان یک وسیله همکاری، عاری از مشکل نیست، در این مورد جدول شماره ۲ گواهی می‌دهد. جالب اینجاست که تراز بازرگانی با ترکمنستان همیشه منفی است.

مسئله در مورد حمل و نقل ترانزیتی از ارمنستان به ترکمنستان و برعکس از طریق قلمرو ایران در دیدار سه جانبه (وزرای امور خارجه سه کشور در آوریل ۱۹۹۴ مورد بحث قرار گرفت. در آن زمان ترکمنستان به ایروان اظهار داشت که گاز، سوخت و برق را از طریق ایران به ارمنستان حمل کند.^(۴۷) در مقابل تحویل گاز، ارمنستان نیز به ترکمنستان بیش از ۲۰۰ قلم تولیدات، از جمله کابل، ماشینهای برقی و موتور، محصولات صنایع سبک و غذایی، تحویل دهد. مع‌هذا ارمنستان تنها ۷۰٪ از گاز تحویل گرفته را با محصولات خود جبران می‌کند و ۳۰٪ باقی مانده را با ارز قابل تبدیل و فلزات گرانبها تلافی می‌کند.^(۴۸) [از ژوئن سال ۱۹۹۴، سفارت ارمنستان با ۴ دیپلمات در عشق‌آباد افتتاح شد].

جدول شماره ۲ - گردش کالا میان ارمنستان و ترکمنستان (میلیون دلار آمریکا)

سال	صادرات	واردات	تراز بازرگانی	مبادلات
۱۹۹۳	۵۶/۹	۶۴/۴	-۷/۲	۱۲۳/۷
۱۹۹۴	۶۵/۶	۶۹/۶	-۴/۰	۱۳۵/۲
۱۹۹۵	۶۲/۴	۱۲۳/۹	-۶۱/۵	۱۸۹/۳
۱۹۹۶	۹/۳	۷۳/۰	-۶۳/۶	۸۲/۳

در ژوئن سال ۱۹۹۷ مذاکرات میان سه کشور ادامه یافت. در جریان این ملاقاتها، در مورد بازپرداخت بدهی های ارمنستان به ترکمنستان در قبال گاز طبیعی موافقت شد. پروتکلی در این خصوص میان شرکت تجاری دولت «نفت و گاز ترکمنستان» و کمپانی ارمنی «گاز پروم» در مورد بازپرداخت ۲۰ میلیون دلار از مجموع بدهی های سال ۱۹۹۷ (حدود ۴۰ میلیون دلار) در گردش کالای سه جانبه میان ایران - ارمنستان و ترکمنستان منعقد گردید. (۴۹)

ایران در زمان افتتاح خط آهن مشهور تجن در مه سال ۱۹۹۶ از رئیس جمهور ارمنستان و سایر جمهوری های شوروی سابق دعوت به عمل آورد. به گفته خبرنگاران کوشش شده بود علی اف رئیس جمهور آذربایجان و پطروسیان رئیس جمهور ارمنستان در نزدیک هم قرارگیرند. همکاری ارمنستان با ایران در زمینه ارائه گاز طبیعی از طرف ایران برای ارمنستان نویدبخش آینده ای روشن است زیرا ایران یکی از صادرکنندگان مهم «سوخت مایع» و خدمات همچون روسیه و ترکمنستان است. (به جدول ۳ مراجعه کنید).

جدول شماره ۳ - استخراج گاز طبیعی در روسیه، ایران و ترکمنستان

کشور	استخراج در سال ۱۹۹۰	استخراج در سال ۱۹۹۵	استخراج برای مصرف داخلی
	میلیارد متر مکعب	میلیارد متر مکعب	کیلو متر مکعب
ایران	۲۴/۰	۲۸/۰	۴۶۸/۰
روسیه	۶۴۱/۰	۵۹۵/۰	۴۰۱۷/۰
ترکمنستان	۸۷/۸	۳۲/۳	۷۱۹۹/۰

همکاری ارمنستان با ایران نه تنها برای دو کشور، بلکه برای منطقه بسیار مثبت خواهد بود. تا زمانی که ایران با آذربایجان و ارمنستان همکاری مثبت و مساعدی دارد، موقعیت منطقه ای کاملاً آرام و باثبات است. روسیه نیز تا زمانی که با این دو کشور همکاری می کند ثبات در منطقه حکمفرماست.

یادداشتها

۱. نژاویسیمایاگازتا، ۲ نوامبر ۱۹۹۶.
2. Barylski R.V. The Russian Federation and Eurasia «Sis lamiv Crescent» Europe- Asia Studies. Glasgow, 1994, Vol.46, N.3, p.841.
3. Wright R. Dateline Tehran: A Revolution Implodes/ Foreign policy, 1996, N.103.
4. Kemp G. Forever Enemies?: American Policy and The Islamic Republic of Iran/ Washington D.C: Carnegie Endowment for International Peace, 1994.
5. Fawa za Gerges. Washington's Misquided Iran Policy/ Survival, 1996-1997, Vol.38, N.4, p.7.
6. Wright R. Bakhsh S. The U.S. and Iran: An offer they Can not Refus? Foreign Policy, 1997, N.108, p.126.
7. Iran after the Revolution: Crisis of an Islamic State/ London and New York: I.B.Tauris, 1995.
۸. استروکان. اس. تهران، ۹۷ / ارزیابی های ۹۷، ۳۰ سپتامبر، ص ۲۸.
۹. راهنما، ۱۹۹۷، شماره ۳۵، ص ص ۲۸-۲۷.
۱۰. اینتارتاس، ۱۹۹۷، ۲۰ اگوست.
۱۱. کورنیف، ۱۹۹۷، شماره ۵۰، ص ۲۳.
12. Iran After the Revolution: Crisis of an Islamic State/ London and New York: I.B.Tauris, 1995, p.102.
13. Search- British Pertoleum- Statistical Review of World.
۱۴. کار و گارگر. ۱۹۹۷، ۲۵ دسامبر.
۱۵. اینتارتاس، ۱۹۹۷، ۱۴ نوامبر.
۱۶. بزواک سیارات، ۱۹۹۶، شماره ۳۲، ص ۲۷.
۱۷. به عنوان نمونه مراجعه کنید به:
- Havannisian R.G. Historical Memory and Foreign Relations: The Armenian Perspective/ The Legacy of history in Russia and the New States of Eurasia, New York, 1994, p.259.
۱۸. تاریخ ارمنستان، ۱۸۵۸، ص ۷۰.
۱۹. امور نفتی، ۱۹۰۵، شماره ۲۱-۲۰، ص ۱۹۸۰.

۲۰. گینس، جنگهای قفقاز در ایران (سالهای ۱۹۱۱-۱۹۰۸)، مسائل تاریخی، ۱۹۹۷، شماره ۵، ص ۳.
۲۱. علم و مذهب، ۱۹۹۶، شماره ۱۰، ص ۷.
۲۲. خبرگزاری تاس، ۱۹۹۵، ۲۲ سپتامبر.
۲۳. والودارسکی، باآزوف، روسیه، ایران و کشورهای مستقل آسیای مرکزی پس از فروپاشی شوروی (۹۴-۱۹۹۰) شرق، ۱۹۹۱، شماره ۱، ص ۷۶۰.
۲۴. نزاویسیمایاگازتا، ۱۹۹۲، ۱۱ نوامبر
25. Figaro, 1992, 25, Feb
۲۶. خبرگزاری تاس، ۱۹۹۲، ۲۵ فوریه
۲۷. همان منبع، ۲۸ فوریه
۲۸. خبرگزاری تاس، ۱۹۹۳، ۱۶ مارس
۲۹. همان منبع، ۲۵ دسامبر
۳۰. همان منبع، ۱۹ مه.
۳۱. ورمیشف، اوضاع اقتصادی ارمنستان، گفتگو، ۱۹۹۶، شماره ۲، ص ۷.
۳۲. گوزگیان، بررسی اقتصادی دوران انتقال (به عنوان نمونه ارمنستان) مشکلات پیش‌بینی شده، ۱۹۹۵، شماره ۳، ص ۵۰.
33. Babookhanian H. An Armenian View of Iran's Transformation/ Executive Intelligence Review, 1997, Vol.24, N.28, 4 July, p.69.
۳۴. موقعیت اجتماعی - اقتصادی جمهوری ارمنستان در ژانویه - ژوئن سال ۱۹۹۷، ایروان، ۱۹۹۷، ص ۲۶.
۳۵. جمهوری ارمنستان، ۱۹۹۷، ۲ اکتبر.
۳۶. خبرگزاری تاس، ۱۹۹۵، ۳ و ۱۰ مه.
۳۷. همان منبع، ۱۳ مه.
۳۸. اوضاع اجتماعی - اقتصادی جمهوری ارمنستان در ژانویه - ژوئن، سال ۱۹۹۷، ایروان، ۱۹۹۷، ص ۲۶.
۳۹. خبرگزاری تاس، ۱۹۹۳، ۲۳ اکتبر.
۴۰. آلوگیان. و. آغاز زندگی در کادجاران / اوراسیا، ۱۹۹۷، شماره ۵، ص ص ۴۵-۴۴.
41. Babookhanian H. An Armenian View of Iran's Transformation / Executive Intelligence Review, 1997, Vol.24, N.28, 4 July, pp.68-69.
۴۲. جمهوری ارمنستان، ۱۹۹۸، ۹ ژانویه.

۴۳. مرادیان، مانوکیان، ایران و آینده اوراسیا، محور مسکو، تهران - ایروان، ۱۹۹۷، صص ۷۰-۶۹.
۴۴. خیرگزاری تاس، ۱۹۹۷، ۲۷ ژوئن.
۴۵. دنیای تجارت، ۱۹۹۷، ۳۰-۲۷ ژوئن.
۴۶. جمهوری ارمنستان، ۱۹۹۷، ۱۸ سپتامبر.
۴۷. خیرگزاری تاس، ۱۹۹۴، ۱۱ آوریل.
۴۸. پطروسیان، روابط ارمنستان - ترکمنستان: دیدگاه ایران / آسیای مرکزی، ۱۹۹۷، شماره ۲، ص ۳۸.
۴۹. خیرگزاری تاس، ۱۹۹۷، ۶ ژوئن.

